УДК 342.726:(347.63:612.6)(477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.5-1.7

КУЛІ-ІВАНЧЕНКО К.К., ТРУШКІНА А.Д.

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ

PROBLEMS AND PROSPECTS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF SURROGACY IN UKRAINE

Статтю присвячено дослідженню феномену сурогатного материнства в Україні з погляду конституційного права та у світлі основних прав і свобод людини. Аналіз нормативно-правових актів, міжнародної практики та доктринальних джерел надав можливість з'ясувати, що питання сурогатного материнства, особливо у комерційній його формі, породжує чимало морально-етичних проблем, прямо пов'язаних із конституційним правом. У зв'язку із цим у роботі проаналізовано декілька з них та запропоновано три варіанти їх вирішення.

Перший варіант передбачає повну відмову від сурогатного материнства, але він є доволі радикальним, адже позбавить багатьох громадян України, які страждають на безпліддя, можливості народити здорову дитину. До того ж ризики репродуктивної експлуатації жінок не можуть бути вирішені цим шляхом, оскільки така заборона лише підвищить рівень злочинності у цій сфері та позбавить сурогатних матерів і дітей юридичного захисту.

Другий варіант дозволяє лише альтруїстичне сурогатне материнство. Це шлях вибраний багатьма європейськими державами і нині здається одним із найоптимальніших, оскільки вирішує проблему дегуманізації жінок і так званого «продажу» дітей. Однак він також несе багато ризиків, зокрема укладання фіктивних «альтруїстичних» договорів, які насправді матимуть комерційний характер.

Третій варіант пов'язаний із проблемою оплатного (комерційного) сурогатного материнства, яка стосується суперечностей у законодавствах України і третіх країн щодо визнання новонародженого дитиною біологічних батьків та реєстрації його громадянином країни походження своїх біологічних батьків. У зв'язку із цим слід дозволити сурогатне материнство лише для громадян України, адже це дасть змогу вирішити проблеми, які виникають під час укладання договорів сурогатного материнства з іноземцями. Однак цей підхід не вирішить проблеми експлуатації жінок та не зменшить випадки нелегального комерційного сурогатного материнства.

У статті запропоновано практичні рекомендації з юридичної регламентації сурогатного материнства, а також зміни до статей 24 та 51 Конституції України.

Ключові слова: *сурогатне материнство, альтруїстичне сурогатне материнство, комерційне сурогатне материнство, права жінок, права дитини, конституційні права.*

The article is dedicated to the study of the surrogacy phenomenon in Ukraine from the perspective of constitutional law and in the light of fundamental human rights and freedoms.

The analysis of statutory and regulatory enactments, international practice and doctrinal sources made it possible to come up with the conclusion that the problem of surrogacy, especially in its commercial form, raises many moral and ethical issues

© КУЛІ-ІВАНЧЕНКО К.К. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права (Національний університет «Одеська юридична академія»)

© ТРУШКІНА А.Д. – студентка IV курсу факультету міжнародно-правових відносин (Національний університет «Одеська юридична академія»)

directly related to constitutional law. In connection therewith the paper analyses several of them and offers three solutions.

The first option involves a complete abandonment of surrogacy. The option is quite radical because it will deprive many citizens of Ukraine suffering from infertility, the opportunity to give birth to a healthy child. Moreover, the risks of reproductive exploitation of women cannot be addressed either, as such prohibition will only increase crime level in this sphere and deprive surrogate mothers and children of legal protection means.

The second option allows only altruistic surrogacy. This is the way chosen by many European countries and nowadays it seems to be one of the most appropriate solutions, as it solves the problem of dehumanization of women and so-called "sale" of children. However, it also bears many risks, including conclusion of fictitious "altruistic" contracts actually having a commercial nature.

The third option is associated with the problem of paid (commercial) surrogacy relating to the contradictions in the legislation of Ukraine and third countries on recognition of a newborn baby as a child of biological parents and registration of him or her as a citizen of the country his or her parents come from. Thus surrogacy should be allowed only for citizens of Ukraine, as this will give an opportunity to solve the problems that arise when concluding surrogacy contracts with foreigners. However, this approach will not solve the problem of women exploitation and will not reduce the rate of illegal commercial surrogacy.

The article also includes some real-life recommendations on legal regulation of surrogacy and suggests some amendments to Articles 24 and 51 of the Constitution of Ukraine.

Key words: *surrogacy, altruistic surrogacy, commercial surrogacy, women's rights, children's rights, constitutional rights.*

Вступ. Українське законодавство характеризується одним із ліберальніших підходів до регулювання сурогатного материнства (далі – СМ), що разом із порівняно невисокими цінами на комерційне СМ робить Україну одним із найбільших центрів розвитку СМ у світі. Однак сама концепція СМ та способи її реалізації й досі залишаються спірними. Так, наприклад, пандемія COVID-19 виявила ще одну проблему комерційного СМ в Україні. У червні 2020 року близько 50 дітей іноземців, народжених від сурогатних матерів в Україні, не змогли возз'єднатися з біологічними батьками через уведення карантинних заходів. Діти чекали на своїх батьків у готелі в Києві під доглядом співробітників Центру репродукції людини, а проблема набула значного суспільного резонансу [1].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз феномену СМ в Україні з погляду конституційного права та у світлі основних прав і свобод людини, а також надання практичних рекомендацій щодо подальшого розвитку СМ в Україні.

Результати дослідження. Дослідження проблем законодавчого регулювання СМ в Україні має місце в працях таких учених, як Н.А. Аблятіпова, В.А. Ватрас, К.А. Гитлина, А.П. Головащук, Н.М. Квіт, Ю.В. Коренга, А.А. Пестрикова, Д.В. Розгон, В.В. Самойлова, І.Я. Сенюта, Т.В. Сорокіна, К.Ф. Фаракшина, В.І. Чечерський та ін. Однак більшість дослідників розглядає СМ у контексті цивільного права як один із видів договору надання послуг, тоді як повного конституційно-правового аналізу концепції СМ в Україні проведено не було.

В Україні відсутній нормативно-правовий акт, який регулює сферу використання СМ. Натомість використовується Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я від 9 вересня 2013 р. № 787 (далі – Порядок) [2]. Конституційною основою питань дитинства, материнства і батьківства в Україні є ч. 3 ст. 51 Конституції України, яка закріплює, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою [3]. Також під час регулювання СМ використовуються положення Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України та Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я».

Поняття СМ не визначено в українському законодавстві, тоді як у науці превалюють два підходи: правовий та фактичний. Прихильники першого підходу досліджують СМ крізь призму його договірної основи. Наприклад, Т.В. Сорокіна визначає СМ як процес імплантації, вино-

шування та народження дитини виконавцем (сурогатною матір'ю), яка зачата з використанням генетичного матеріалу замовника (замовників), донора чи самої сурогатної матері, на основі договору СМ між сурогатною мамою і можливими батьками на оплатній чи безоплатній основі [4, с. 216]. Необхідно зазначити, що дане визначення суперечить чинному українському законодавству, відповідно до якого сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок із дитиною (п. 6.1. Порядку) [2].

Прихильники другого підходу визначають СМ через його фактичні ознаки. В.В. Самойлова дає визначення СМ як методу допоміжних репродуктивних технологій, за допомогою якого жінка на підставі взаємної домовленості з особами, що звернулися до неї за наданням вказаної послуги, проходить процедуру імплантації ембріона, створеного в результаті ЕКО, виношує дитину з метою народити та передати її цим особам [5, с. 234].

Існують декілька класифікацій СМ. Залежно від наявності або відсутності генетичного зв'язку між майбутньою дитиною й сурогатною матір'ю розрізняють гестаційне (такий зв'язок відсутній, генетичний матеріал належить подружжю, яке збирається стати батьками) та традиційне СМ (яйцеклітина належить сурогатній матері, між нею та дитиною існує генетичний зв'язок). Як уже зазначалося, в Україні, як і в більшості країн, останній вид СМ є забороненим.

Залежно від оплачуваності договору вирізняють безоплатне (альтруїстичне) та оплатне (комерційне) СМ. Українське законодавство дозволяє використання обох варіантів, що викликає низку морально-етичних питань і ставить питання сумісності комерційного СМ із правами й свободами людини.

У законодавствах зарубіжних країн також не існує єдиного підходу до легалізації СМ. Наприклад, у таких країнах, як Бельгія, Греція, Іспанія, Фінляндія та Чехія, воно взагалі не регулюється законодавством.

Існує низка країн, де дозволяється як комерційне, так й альтруїстичне СМ: Росія, Білорусь, Грузія, Казахстан, Ізраїль, Індія, ПАР, деякі штати США, Бразилія тощо. У певних країнах легалізоване лише альтруїстичне СМ, на яке накладаються певні обмеження, наприклад у Великобританії (допускається оплата витрат сурогатної матері), Нідерландах (заборонена реклама СМ), деяких штатах США (Нью-Гемпшир, Вірджинія), Канаді, Австралії [6, с. 34]. При цьому регулювання у цих країнах може значно відрізнятися. Не завжди обов'язковою вимогою є наявність діагнозу безпліддя у жінок, які використовують послугу СМ.

У певних юрисдикціях СМ є забороненим, а часто й кримінально карним діянням, наприклад у Франції, Німеччині, Австрії, Норвегії, Швеції, деяких штатах США (Арізона, Мічиган, Нью-Джерсі) та Китаї [7, с, 33]. Зокрема, в останній країні така заборона призвела до розквіту нелегального ринку послуг СМ.

Цікавою є практика ЄСПЛ із цього приводу. Під час розгляду таких справ, як Парадізо і Кампанеллі проти Італії, Лабассе проти Франції, Фулон і Буве проти Франції, Карін Лабора та інші проти Франції, Парілло проти Італії, ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що: 1) дозвіл або заборона СМ у національному законодавстві є внутрішньодержавною справою й не відноситься до сфери регулювання Європейської конвенції; 2) обмеження в реєстрації батьками дитини осіб, генетичний матеріал яких був використаний в іноземній державі для народження дитини із застосуванням СМ, є неприпустимим [6, с. 33].

Питання СМ, особливо у комерційній його формі, породжує чимало морально-етичних проблем, прямо пов'язаних із конституційним правом. У зв'язку із цим завданням даного дослідження є аналіз основних проблем, пов'язаних із СМ, та надання пропозицій щодо варіантів їх вирішення.

1. Зв'язок комерційного СМ і торгівлі людьми. Одним з аргументів зарубіжних теоретиків, які виступають проти комерційного СМ, є те, що воно, по суті, являє собою договір, у ході якого замовники (генетичні батьки) за гроші отримають дитину (об'єкт договору) [8]. Таким чином, постає питання: чи є комерційне СМ формою торгівлі людьми?

Відповідно до ст. 9 Конституції України, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми та Протокол ООН про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, є частиною національного законодавства [3]. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» також закріплює безумовну заборону торгівлі людьми.

Однак аналіз міжнародної практики, а також самої суті договору СМ дає змогу стверджувати, що СМ не є формою торгівлі людьми. Так, після народження дитини батьки проходять процедуру її всиновлення, а не купують її. Це пов'язано з тим, що оплатність договору розповсюджується саме на процес виношування дитини іншою жінкою, а не на дитину безпосередньо,

адже генетично ембріон є дитиною своїх біологічних батьків із моменту запліднення. Окрім того, оплата послуг сурогатної матері здійснюється в повному обсязі навіть тоді, коли дитина народилася мертвою або померла одразу після пологів за відсутності вини сурогатної матері.

На підтвердження такої точки зору висловлювався ЄСПЛ у справі «Парілла проти Італії», зазначивши, що ембріони людини не є власністю й об'єктом продажу [9]. Подібна думка закріплена й в Акті безпеки батьків та дитини США, де зазначено, що батьки оплачують те, що жінка виносила їхню дитину, а не купують дитину безпосередньо [6, с. 34].

Однак твердження про те, що СМ не є формою торгівлі людьми, правдиве лише у разі, коли процедура здійснюється відповідно до законодавства й за усвідомлюваною згодою усіх сторін. Існують прецеденти, коли договори про СМ були укладені з неофіційними клініками, які надавали іноземцям послуги СМ навіть тоді, коли біологічні батьки не є безплідними, що суперечить українському законодавству (справа Київського районного суду м. Харкова № 640/8447/19 від 23 липня 2019 року). Не слід також плутати СМ і продаж новонароджених, договір про що укладається вже після пологів (майже завжди в усній формі) і часто без відома жінки, яка виносила дитину й є її біологічною матір'ю (справа Святошинського районного суду м. Києва № 759/4167/20 від 17 березня 2020 року) [8].

2. Зв'язок комерційного СМ і продажу органів. Як уже було з'ясовано, дитина не є об'єктом договору СМ. Постають питання: а що саме є об'єктом – тіло сурогатної матері, окремі функції її тіла, її обов'язок виносити дитину? чи можна вважати СМ особливою формою донорства органів?

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», прижиттєвим донорством є надання донором анатомічних матеріалів (органів, їхніх частин тощо) іншій людині за життя для трансплантації. Трансплантація ж є спеціальним методом лікування, що полягає у пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини. Статті 4 та 20 цього Закону закріплюють безоплатність як основний принцип застосування трансплантації й забороняють купівлю-продаж анатомічних матеріалів людини [10].

Очевидно, що за СМ ніякої пересадки анатомічного матеріалу не проводиться, і після пологів сурогатна мати може використовувати своє тіло на власний розсуд. Однак, на нашу думку, становище сурогатної матері під час вагітності займає проміжне місце між наданням послуги та «орендою» її тіла та органів для виношування дитини. Це пояснюється такими аргументами.

По-перше, сурогатна мати має обмежені можливості вирішувати долю свого тіла протягом усієї вагітності. Так, ст. 50 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» закріплює право кожної жінки за бажанням провести операцію штучного переривання вагітності при вагітності строком не більше 12 тижнів [11]. Законодавець не надає пояснень стосовно можливості аборту в ситуаціях СМ, однак практика показує, що договори СМ майже завжди мають норму, яка забороняє переривання сурогатною матір'ю вагітності. Це є досить логічним, ураховуючи, що дитина не має генетичного відношення до сурогатної матері, однак одночасно це є проблемою, адже жінка фактично обмежується в праві самостійно розпоряджатися своїм тілом. До того, може виникнути ситуація, коли перервати вагітність украй потрібно за медичними показниками у разі виникнення загрози життю самої сурогатної матері.

По-друге, договір СМ здебільшого встановлює обов'язки приймати певні ліки, утриматися від учинення певних дій тощо. Ці положення також є логічними і випливають з інтересів дитини, однак усі вони в сукупності формулюють особливу природу договору СМ, яка відрізняє його від усіх інших договорів надання послуг й дає підставу стверджувати, що об'єктом договору є саме певні функції тіла сурогатної матері.

У законодавстві СМ навіть зазначається як спосіб лікування безпліддя [2], але це є недоречним, адже жінка, яка страждає на безпліддя, не отримує лікування (застосовування ліків та інших засобів для припинення захворювання).

Можна зробити висновок, що СМ не відповідає поняттю «донорство», адже під час СМ не відбувається ні пересадки анатомічного матеріалу людини, ні безпосереднього лікування. Однак функціональна суть договору, яка полягає у наданні у використання певних частин тіла сурогатної матері з одночасним обмеженням її права розпоряджатися своїм тілом, дає змогу визначити СМ як особливий вид «тимчасового» донорства або «оренду» тіла сурогатної матері.

3. СМ та дегуманізація жінок. Із проблеми СМ і донорства органів випливає також проблема дегуманізації жінок, які під час СМ виступають так званими «живими інкубаторами» для виношування дитини. Прихильники цього погляду зазначають, що таким чином тіло жінки

об'єктивізується й розглядається як товар, і порівнюють СМ з експлуатацією жінок та сутенерством [8].

Дане питання є суто етичним, однак має враховуватися за правової регламентації СМ у зв'язку з багатовіковою історією пригнічення жінок і високим ступенем необхідності боротьби за права жінок у репродуктивній сфері. Окрім дегуманізації жінок, може виникати також ситуація дегуманізації дітей, коли народжені діти можуть бути не затребувані замовниками, якщо були народжені раніше терміну або мають проблеми зі здоров'ям.

4. СМ та дискримінація жінок, які перебувають у шлюбі. Пункт 6.10 Порядку закріплює необхідність наявності в переліку документів, необхідних для проведення СМ, згоди чоловіка сурогатної матері на її участь у програмі сурогатного материнства (крім одиноких жінок) [2].

На нашу думку, дане положення є відверто дискримінаційним і прямо суперечить ч. 3 ст. 24 Конституції, відповідно до якої в Україні забезпечується рівність прав жінки і чоловіка, та ч. 1 ст. 51 Конституції, згідно з якою кожен із подружжя має рівні права й обов'язки у шлюбі та сім'ї [3].

Ця норма ставить жінку, яка не перебуває у шлюбі, і жінку, яка перебуває у шлюбі, у різне правове становище й дає змогу дійти висновку, що заміжня жінка не може самостійно розпоряджатися власним тілом і потребує згоди на це чоловіка. Подібна норма, яка надає чоловіку право втручатися у використання жінкою своїх прав, є недоречною в сучасній європейській державі.

5. Надання послуг СМ іноземцям і права дитини. Україна як одна з небагатьох країн, що надає іноземним громадянам право користуватися послугами СМ (п. 6.8. Порядку), часто фігурує в дискусійних судових процесах, пов'язаних із визначенням правового статусу дитини.

Наприклад, це такі спори, як незаконне переправлення громадянами Франції двох дітей, народжених за допомогою СМ, через державний кордон України (вирок Берегівського районного суду Закарпатської області від 17 травня 2011 року № 1- 131/11), або спір з установлення походження дитини між громадянами Італії і сурогатною матір'ю (ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 10 квітня 2013 року № 6-791св13), справа про визнання громадян Великобританії законними батьками близнюків, народжених українською сурогатною матір'ю (справа Сімейного підрозділу Високого суду правосуддя Великобританії від 9 грудня 2008 року № FD08P01466) [8].

Причинами виникнення подібних спорів є протиріччя в законодавствах України і третіх країн, які можуть стосуватися як визнання новонародженого дитиною біологічних батьків, так і реєстрації його громадянином країни походження своїх біологічних батьків.

Можна зробити висновок, що в результаті надання іноземцями, законодавство країн походження яких забороняє або обмежує СМ, право укладати договори СМ в Україні, часто порушуються права дитини, такі як право на громадянство, право на батьківську опіку, право знати своїх батьків. Виникнення ситуацій на кшталт описаної вище, коли 50 новонароджених залишилися без батьків через закриття кордонів, дає змогу стверджувати, що порушуються також інші інтереси дитини, а послуги СМ в Україні набувають характеру «репродуктивного туризму».

Висновки. У світлі аналізу вищевказаних проблем, які дають змогу зробити висновок, що процедура комерційного СМ в Україні зачіпає як права жінок, так і права дітей, можна запропонувати три варіанти вирішення.

1. Повністю відмовитися від сурогатного материнства. Такий радикальний варіант також позбавить багатьох громадян України, які страждають на безпліддя, можливості народити здорову дитину. На нашу думку, ризики репродуктивної експлуатації жінок не можуть бути вирішені таким шляхом, адже така заборона лише підвищить рівень злочинності у цій сфері, як це відбулося в Китаї, й позбавить сурогатних матерів і дітей юридичного захисту.

2. Дозволити лише альтруїстичне сурогатне материнство. Це шлях, який вибрали багато європейських держав й який на разі здається одним із найоптимальніших, адже вирішує проблему дегуманізації жінок і так званого «продажу» дітей. Однак він також несе багато ризиків, зокрема укладання фіктивних «альтруїстичних» договорів, які насправді матимуть комерційний характер, і забезпечити захист сурогатних матерів буде набагато складніше.

3. Дозволити сурогатне материнство лише для громадян України. Це можливість вирішити проблеми, які виникають під час укладання договорів СМ з іноземцями. Однак цей підхід не вирішить проблеми експлуатації жінок та не зменшує ризики, пов'язані з нелегальним СМ комерційного характеру.

З огляду на це, найоптимальнішим підходом, на нашу думку, є поєднання другого та третього варіантів, а саме поступове обмеження комерційного СМ та СМ з іноземним елементом.

Поступові зміни у цій сфері мають супроводжуватися поліпшенням стану захищеності сурогатних матерів та дітей.

Важливою проблемою також є те, що, незважаючи на таку розвиненість ринку СМ в Україні й таку високу суспільну значущість СМ, яка поєднує питання жіночого здоров'я, прав дітей й сім'ї, конституційно-правова регламентація СМ в Україні майже відсутня. Підкреслюючи важливість охоронюваних суспільних відносин, пропонуємо закріпити в ч. 4 ст. 51 Конституції України таке положення: «Держава захищає права дітей, народжених у результаті використання репродуктивних технологій, та сурогатних матерів», а ч. 3 ст. 24 викласти у такій редакції: «Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: (…) правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям та захист сурогатного материнства».

Окрім закріплення захисту вищевказаних прав у Конституції України, необхідно забезпечити також регламентацію СМ окремим нормативно-правовим актом та Інструкцією до нього, які закріплюватимуть права й обов'язки подружжя та сурогатної матері, передбачатимуть поступові обмеження на комерційне СМ та СМ з іноземним елементом і скасовуватимуть вимогу надання чоловіком сурогатної матері дозволу на укладення договору СМ.

Список використаних джерел:

1. Майже півсотні немовлят, народжених для іноземців, перебувають у готелі Києва. *Українська правда.* 14.05.2020. URL: https://cutt.ly/DgnO7MT (дата звернення: 25.10.2020).

2. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. URL: https://cutt.ly/PgnO49K (дата звернення: 25.10.2020).

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 25.10.2020).

4. Сорокина Т.В. Суррогатное материнство: понятие и критерии его определения. *Вестник Волгоградского сударственного университета*. *Серия 5: Юриспруденция.* 2010. Т. 5. № 2(13). С. 216.

5. Самойлова В.В. Суррогатное материнство как правовой институт. *Теория и практика общественного развития*. 2014. № 4. С. 234–236.

6. Момотов В.В. Биоэтика в контексте законодательства и правоприменения (суррогатное материнство). LexRussica. 2019. С 29–39.

7. Красницька Л. Визначення походження дитини при застосуванні форм репродуктивної медицини за законодавством України. *Підприємництво, господарство та право*. 2004. № 7. С. 31–33.

8. Ясинская М. Суррогатное материнство: границы допустимого. *Юридическая практика*. № 22–23. URL: https://cutt.ly/0gnO5YB (дата звернення: 25.10.2020).

9. Паррілло проти Італії : Рішення Європейського суду з прав людини від 27.08.2015 № 46470/11. URL: https://cutt.ly/ognOGUW (дата звернення: 25.10.2020).

10. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. URL: https://cutt.ly/UgnO6CQ (дата звернення: 25.10.2020).

11. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://cutt.ly/mgnO6Yp (дата звернення: 25.10.2020).